

УДК 903.2:[903'15:327(=16)]"650/969"
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/ars.2021.25.4050>

СЛОВ'ЯНИ ТА ХОЗАРСЬКИЙ КАГНАТ: АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ

Володимир КОЛОДА

*Харківський національний педагогічний університет імені Григорія Сковороди,
кафедра історії України,
вул. Алчевських, 29, Харків, Україна, 61002,
e-mail: koloda.v@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-8614-2039*

Проаналізовано складну і багатогранну проблему взаємин населення Хозарського каганату та сусідніх слов'янських племен Дніпровського Лівобережжя та лісостепоного Дніпро-Донського межиріччя наприкінці I тисячоліття н. е.

Думка щодо цих взаємовідносин, котра сформувалася під впливом даних літописання і була закріплена в науці та суспільній свідомості завдяки російській та радянській історіографії, не відповідає археологічним реаліям. Дослідження трьох останніх десятиліть на слов'янських на салтівських пам'ятках, проведених у верхній течії Сіверського Дінця, а також більш ранні роботи на Верхньому Дону, спростовують ідею про споконвічну і перманентну конфліктність взаємин слов'янського світу та народів, що входили до складу Хозарського каганату. Сучасний стан археологічних джерел уможливує перегляд "конфліктної" точки зору на ці відносини, зокрема, у контактній зоні Сіверського Дінця. Нові артефакти та переосмислення старих гіпотез і підходів дають змогу говорити про позитивні компліментарні взаємні стосунки сіверян і племен лісостепоної зони Хозарії.

Свідчення етнокультурних і технологічних взаємовпливів простежуються в кількох аспектах матеріальної культури: керамічне виробництво, домобудування, фортифікаційне будівництво та сільське господарство. Нові дослідження та реінтерпретація давно відомих даних дають можливість ствердно ставитися щодо багатовекторного позитивного впливу з боку салтівського населення на матеріальне виробництво, культуру, а також загальний соціально-економічний стан сусідніх слов'янських племен. Зворотній процес взаємовпливу був аналогічним, але не настільки потужним. Найбільше він проявився у домобудуванні лісостепоного населення Хозарії. Означені вище процеси сприяли мирному співіснуванню, а на окремих поселеннях – до

змішання різноетнічних груп населення. Усе це вказує на початок формування синкретичного за своєю суттю населення в контактній зоні слов'ян і поліетнічного населення Хозарського каганату. Цей процес припинився в середині XI ст. із початком половецької загрози на теренах Дніпровського Лівобережжя та Дніпро-Донського межиріччя.

Ключові слова: Сіверський Донець, слов'яни, Хозарський каганат, роменська культура, салтівська культура, міжетнічні контакти, етнокультурні процеси.

Кінець I тисячоліття н. е. на півдні Східної Європи позначився домінуванням двох територіально суміжних етнополітичних угруповань: східних слов'ян, котрі опанували лісову (поліську) та північну частину лісостепової зони; а також різноетнічних (здебільшого – тюркомовних) племен, більшість яких була об'єднана в державу Хозарський каганат. Він знаходився на південь та південний схід від слов'ян, займаючи значні території півдня Лісостепу, Степ, а також Північний Кавказ і Крим (рис. 1).

Питання взаємин слов'ян та Русі з Хозарією і народами, що населяли її, перебувають у площині практичного інтересу істориків Східної Європи з кінця XVIII ст. [Вашенко, 2006, с. 6–8]. Основою формування початкового розуміння цих відносин стали відомості головного літописного твору з історії Русі – “Повісті временних літ” [Повесть..., 1950, с. 16–18]. У її недатованій частині повідомляється про те, що саме хозари знайшли слов'ян на Київських горах та вимагали від них сплати данини, на що отримали мечі. Не вдаючись до коментарів, відзначимо, що, зважаючи на цей уривок, ініціаторами цих відносин виступили хозари. У статті, що датована 858 р., повідомлено, що хозари брали необтяжливу та чітко фіксовану данину з полян, сіверян та в'ятичів. Ще в одній статті (862 р.) мешканці Києва повідомили князів Аскольда та Діра, що вони сплачують данину хозарам.

Ґрунтуючись на таких повідомленнях, історики XIX ст. сформулювали тезу щодо нерівності цих відносин із військово-політичним та торговим домінуванням Хозарії [Карамзин, 1989, с. 171; Ключевский, 1956, с. 57; Костомаров, 1990, с. 19, 52; Соловьєв, 1988, с. 116–117]. Незважаючи на те, що вже до середини XX ст. салтівська археологічна культура, яка представляє старожитності Хозарського каганату, була не тільки відкрита, але й достатньо відома [Спицин, 1909; Бабенко, 1914, с. 464–470; Артамонов, 1935, 1937, 1940; Мерперт, 1950 та ін.], ідеї, що були закладені в цю тезу, поступово трансформувалися в теорію про довічну і перманентну конфліктність “пасторального” світу східних слов'ян і Русі з

Рис. 1. Південь Східної Європи наприкінці I тисячоліття н. е.: 1 – Хозарський каганат; 2 – східні слов'яни.

невпорядкованим, агресивним світом кочового Півдня, в тому числі і з Хозарією та її народами [Насонов, 1951, с. 28–46; Рыбаков, 1953, с. 128–140¹]. І, незважаючи на більш ніж столітні дослідження салтівської археологічної культури, яка є тією історико-культурною спадщиною, що залишила по собі Хозарія, ця теорія ще має своїх прихильників. Окрім того, ідея споконвічної конфліктності слов'ян (мирного осілого землеробського населення зі спокійним розміреним життєвим укладом) та Хозарії, а в широкому розумінні тюркомовних народів Степу (з їх

¹ Ця стаття Б. Рыбакова була, по суті, політичним замовленням радянського керівництва, котре у той час стверджувало себе як світового гравця на Близькому Сході, і може розглядатися в одному ряду зі сумнозвісною “справою лікарів”. Про вплив радянської політики на вивчення старожитностей Хозарського каганату стисло описано в одній зі статей С. Плетньової [Плетнева, 1990, с. 78].

постійними війнами і нестабільністю) все ще постулюється в окремих навчальних посібниках та продовжує висвітлюватися в науковій літературі [див. напр.: Толочко, 1996, с. 35–39; 1999, с. 34–52; Толочко О., Толочко П., 1998, с. 36–39; Усманов, 2013, с. 122–128].

Перші спроби побачити позитивні аспекти взаємовідносин двох етнічних груп населення були зроблені в 1960–1970-ті рр., коли на основі археологічних матеріалів стверджувався позитивний вплив слов'ян на їх південно-східних сусідів у керамічному виробництві та домобудуванні [Артамонов, 1962, с. 365–384; Плетнёва, 1962, с. 83–94; 1972, с. 108–118]. Трохи пізніше звернули увагу на вплив салтівського керамічного виробництва на слов'ян Дніпровського лісостепоного Лівобережжя [Березовец, 1965, с. 58] і Дону [Винников, 1982, с. 168–171; 1990, с. 133–134; 1995, с. 146–147].

Метою цієї роботи є подолання застарілого, як вважаю, погляду на панування одвічних іманентних конфронтаційних взаємин між слов'янами та їх степовими і лісостеповими сусідами на півдні Східної Європи на прикладі стосунків між слов'янами переддержавного часу та населенням Хозарського каганату. Слов'янський світ у нашому дослідженні репрезентовано старожитностями Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя (волинцевської та роменської культури), а також, частково, слов'янськими племенами Верхнього і Середнього Дону (боршевська культура). Старожитностям Хозарського каганату відповідає салтівська культурно-історична спільність (салтівська культура).

Фундаментом для перегляду відносин слов'ян із населенням Хозарії стали археологічні дослідження, здійснені наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. У процесі проведених досліджень намітилися найперспективніші зони вивчення взаємодії східнослов'янських племен із тюркомовним населенням каганату. Насамперед, такими є контактні зони на північних та північно-західних кордонах Хозарії в лісостеповій зоні Дніпро-Донського межиріччя, особливо в зоні верхньої течії Сіверського Дінця, а також на Верхньому та Середньому Дону (рис. 1). Планомірні і масштабні розкопки поселенських пам'яток кінця I тисячоліття н. е. у верхній течії Сіверського Дінця в означений вище час надали можливість по-новому глянути на проблему слов'яно-хозарських взаємин. До таких пам'яток належать, передовсім, городища Верхній Салтів, Водяне, Коропові Хутори, Мохнач (рис. 2). Перша зі згаданих пам'яток є епонімною та, по суті, еталонною для

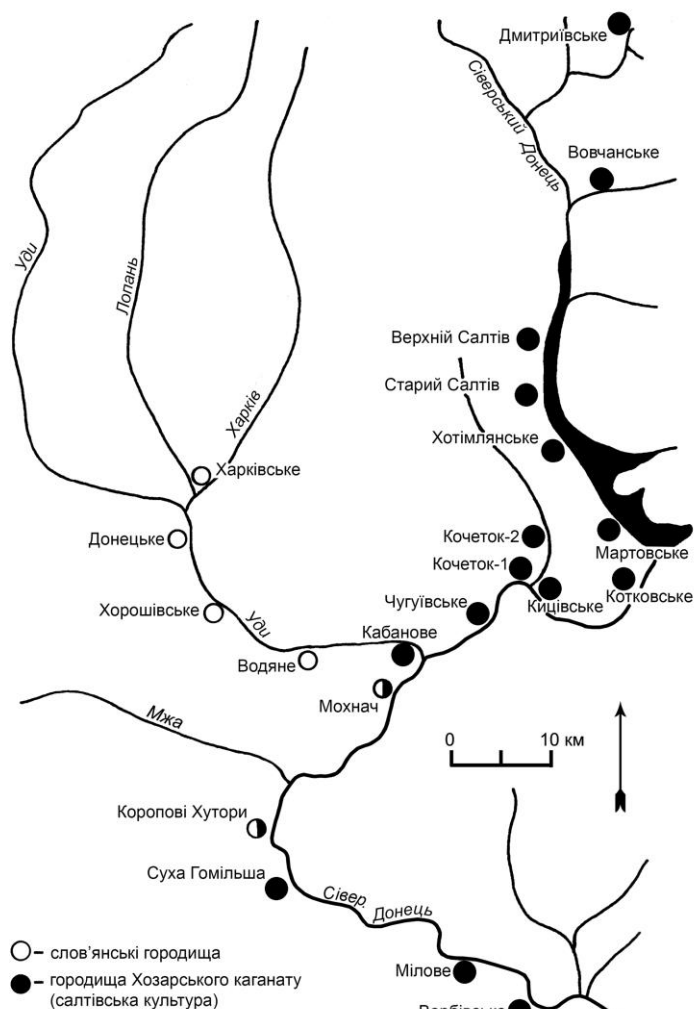

Рис. 2. Городища контактної зони на Сіверському Донці.

салтівської культури. Друга – представляє пізній етап розвитку сіверянських племен (слов'яни). Дві інші мають культурні відкладення обох груп етносів переддержавного часу.

Вважаємо за необхідне конспективно розглянути передісторію взаємин багатоетнічного населення Хозарського каганату та сусідніх з ними племен східних слов'ян, котрі мають багатотисячолітню історію. Вперше слов'яни Дніпровського Лівобережжя зіткнулися з тюрками-степовиками вже наприкінці IV ст. під час гунської навали. Спочатку ці взаємини були

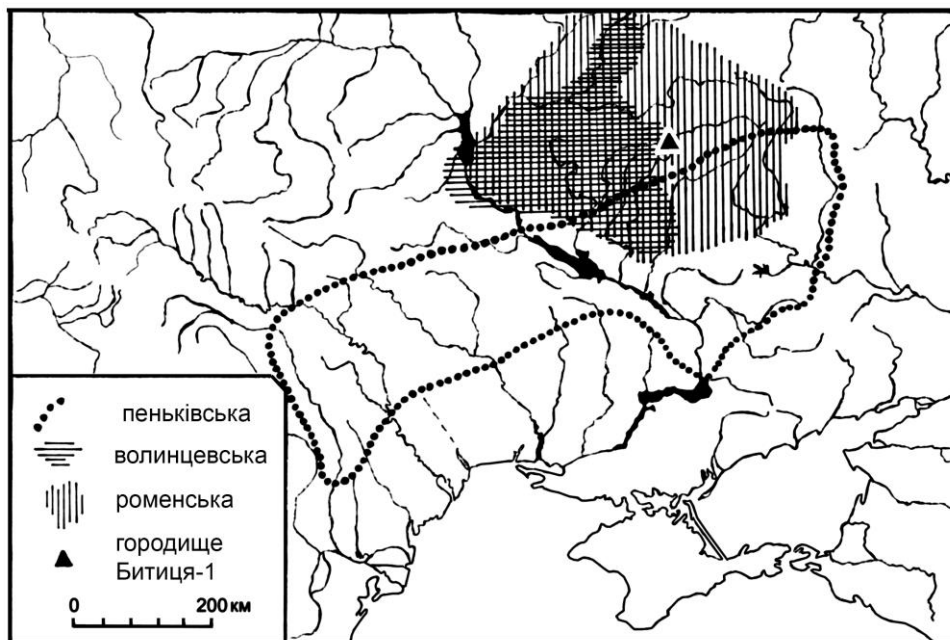

Рис. 3. Мапа поширення археологічних культур в контактній зоні на півдні Східної Європи.

нестабільними. Співіснування з войовничими сусідами робило неможливою повну незалежність слов'ян, які в VI–VII ст. лише освоювали Лісостеп лівого берега Дніпра. Однак взаємодія землеробів-слов'ян і тюркомовних кочівників-скотарів півдня Східної Європи вже на початку не була однозначно конфронтаційною. Переважно вона була на рівні взаємовигідного співіснування, про що свідчать археологічні джерела зазначеного часу.

На мирне співіснування слов'ян та болгар тих часів вказує низка пам'яток сучасної Полтавщини. Найчастіше це поховання V–VII ст. [Володарец-Урбанович, 2007, с. 35–36], у тому числі і захоронення представників військової верхівки перещепинського типу – наприклад, Мала Перещепина, Нові Санжари, Макухівка [Приходнюк 2001, с. 25–35]. Крім того, в цьому контексті привертає увагу гончарний центр у с. Мачухи, а також сусідство синхронних поселень землеробів-слов'ян та стійбища кочівників поблизу с. Полузор'є [Приходнюк, 2002, с. 129]. Ці археологічні матеріали відображають вельми різноманітні культурні зв'язки між окремими групами східних слов'ян зі степовим кочовим світом Східної Європи [Скиба, 2006, с. 24]. Навіть за умови військово-

політичного домінування та певний культурний вплив кочівників, ці відносини, переважно, були мирними. Це давало змогу населенню пенківської культури, до складу якого входили і слов'яни-анти, проникати в степову зону по берегах Сіверського Дінця на південний схід від основного масиву пам'яток (рис. 3), де вони співіснували з протоболгарами [Колода, Кущенко, Швецов, 2004, с. 145–155; Швецов, 2006, с. 275–278]. Прикладом етнічного змішання слов'янської складової з кочовиками можуть бути старожитності пенківської культури (анти писемних джерел), де це проявляється в домобудуванні та певною мірою, у керамічному комплексі і поясному наборі [Приходнюк, 1998, с. 25–27, 39, 74].

Отже, відносини землеробів-слов'ян та тюркомовних кочівників-скотарів півдня Східної Європи зі самого початку не були однозначно ворожими, здебільшого вони були на рівні взаємовигідного співіснування. Основою цього була наявність значних родючих просторів (при черезсмужному розташуванні степових та лісових ділянок) у малозаселеній на той час контактній зоні. Це, з урахуванням різної господарської основи життєдіяльності племен, давало їм можливість займати різні еколого-господарські ніші, уникаючи частих конфліктів.

Із розгромом Великої Болгарії хазарами (≈660 р.) утисків від останніх могли зазнати й анти, як колишні “союзники” болгар. Однак наступ каганату на слов'янські землі було відкладено з причин проведення хазарами активних наступальних дій на південному (Закавказькому) напрямку проти арабів, де вони діяли в союзі з Візантією. У той самий час (70-ті рр. VII ст. – середина VIII ст.) відбулося остаточне розселення східних слов'ян на Лівобережжя Дніпра. Можна стверджувати, що найраніші контакти слов'ян із населенням Степу і, можливо, Хозарського каганату, належать до часу останньої фази існування пенківської культури. Саме в її старожитностях помітні окремі риси матеріальної культури кочівників, зокрема, юртоподібні житла та прикраси кочівницького кола [Приходнюк, 1998, с. 26–27, рис. 17, 1, 2; Колода, 2005b, с. 18, рис. 1, 2; Скиба, 2006, с. 110–126]. Це своєю чергою, свідчить про змішаний характер населення і позитивні взаємини в матеріальній та духовній сферах.

Тісні контакти пенківської та салтівської культур найбільш показово простежуються в басейні Сіверського Дінця та його притоки Осколу. Тут виявлено чимало поселень, на котрих у культурних відкладах пенківської культури (VI–VII ст.) є й салтівські артефакти, або ж пенківські комплекси чи культурні рештки перекриті салтівськими нашаруваннями [Афанасьев, 1987, с. 168–187; Любичев, 1994, с. 88–91;

Николаенко, 1990, с. 7–20]. Причому жодних слідів руйнувань, пожеж або інших наслідків нападу немає. Додатковим доказом переваги мирного співіснування степових народів та слов'ян VI–VII ст. слугує відсутність захищених поселень (городищ), змішані керамічні комплекси та скарби на Дінці та Осколі [Колода, 2016а, с. 68–70].

Волинцівська культура, що є раннім етапом розвитку літописних сіверян, має певні відмінності від роменської та датується серединою VII – серединою VIII ст. Її пам'ятки займають переважно Дніпровське Лівобережжя. Тут, так само як і на Сіверському Дінці та Осколі, теж спостерігається взаємодія східних слов'ян та мешканців каганату. Центром цих зв'язків виступає городище Битиця-1, котре є єдиною пам'яткою такого типу на цій території (рис. 3). Ми погоджуємося з тими дослідниками, котрі вказують на його виняткове значення серед східнослов'янських пам'яток переддержавного періоду та інтерпретують його як потенційний ранньоміський центр [Сухобоков, 2022, с. 88–89]. Його важливою рисою була наявність різноетнічного населення – слов'ян та тюрко-алано-болгар [Сухобоков, 2003, с. 89], що проявляється в різних традиціях домобудування. Відзначимо також, що значна кількість прикрас, знярядь землероба, теслі, предметів побуту має виразно слов'янське походження, а чимала кількість предметів озброєння, спорядження коня, залізні клепані казани та гачки для їх підвішування – південне степове або північнокавказьке. Тут знайдено чимало прикрас, які мають салтівське походження або створені за провінційно-візантійськими зразками, які могли потрапити на городище лише через Хозарію [Сухобоков, 1992, с. 21–27, рис. 4–5; 2022, с. 87–91, рис. 2–4, 6].

Усе це, а також керамічні матеріали (гончарні волинцівські посудини, що об'єднують у собі традиції слов'янського та аланського виробництва, а також ліпні копії їх) дають підстави стверджувати про проживання аланського, а, можливо, й болгарського населення в слов'янському середовищі, зокрема, на городищі Битиця-1 і селищі Вовки. Мирне співіснування ранніх сіверян і мешканців каганату на території Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя підтверджує й тотальне панування відкритих поселень серед волинцівських пам'яток. Усе це засвідчує перевагу мирних, позитивно-компліментарних відносин між представниками різних етносів, принаймні на вказаних вище пам'ятках.

Усе зазначене вище підводить нас до думки, що бодай до середини VIII ст. відносини слов'ян із кочовими та напівкочовими народами півдня Східної Європи (у тому числі й на початковому етапі історії Хозарії) не

мали напруженого характеру². Однак події 730-х рр. в історії каганату призвели до перегляду цих стосунків. Ініціаторами змін були південні сусіди сіверян, котрі до того часу оволоділи значною територією півдня Східної Європи.

Неоднорідність Хозарського каганату, що був багатоетнічним конгломератом племен і народів, що стояли на різних щаблях соціально-економічного та духовного розвитку, не додавав міцності центральній владі, ускладнював проведення єдиної політики щодо підвладних територій. Правителі каганату опинилися перед проблемою ідеологічного та духовного об'єднання держави з метою її зміцнення за рахунок посилення центральної влади. Традиційним способом для цього у середньовіччі було проведення релігійної реформи шляхом прийняття монотеїстичної релігії. Згідно з письмовими джерелами, каган Булан у 730 р. прийняв юдаїзм [Коковцев, 1932, с. 78–80, 93, 95–97]. Причина такого вибору має своє пояснення: християнство або іслам ставили б Хозарію в ідеологічну та політичну залежність, відповідно, від Візантії або Арабського халіфату. Релігійні нововведення відразу посилили протистояння хазар з арабами. Це втілювалося у черговий військовий похід війська кагана на Кавказ, взяття Ардебілю та розгром військ арабського полководця Джерраха. З метою отримання підтримки від Візантії або хоча б нейтралізації її у протидії з арабами, був укладений шлюб між візантійським цесаревичем Костянтином Копронімом і родичкою (дочка/сестра) кагана на ім'я Чичак [Чичуров, 1980, с. 68], що в ті роки дорівнювало міждержавній мирній угоді. Однак це не допомогло. Протягом 732–735 рр. відбулося кілька походів арабського війська на чолі з Мерваном на Хозарію, котрі змусили хазар перенести свою столицю на Волгу (Ітиль) та на певний час припинити походи в південному напрямку. Окрім того, у 737 р., закріплюючи свою перемогу, Мерван змусив кагана прийняти мусульманство, посиливши свій вплив шляхом нав'язування десятитисячного військового загону мусульман ал-арсіїв, як особистої гвардії кагана, котра повинна була надавати йому допомогу в поширенні ісламу на теренах Хозарського каганату [Новосельцев, 1990, с. 182–185].

² Більше того, ми гіпотетично не відкидаємо думки про те, що у волинцівський час в лісостеповій зоні Дніпровського Лівобережжя міг існувати певний осередок державотворення, окрім вже загальноновизначених [Толочко, 1996, с. 32]. Центром його було городище Битиця-1. У цьому процесі брало участь як слов'янське населення (основна маса мешканців території), так і алано-булгарське, що було військовою та адміністративною верхівкою означеного територіального угруповання.

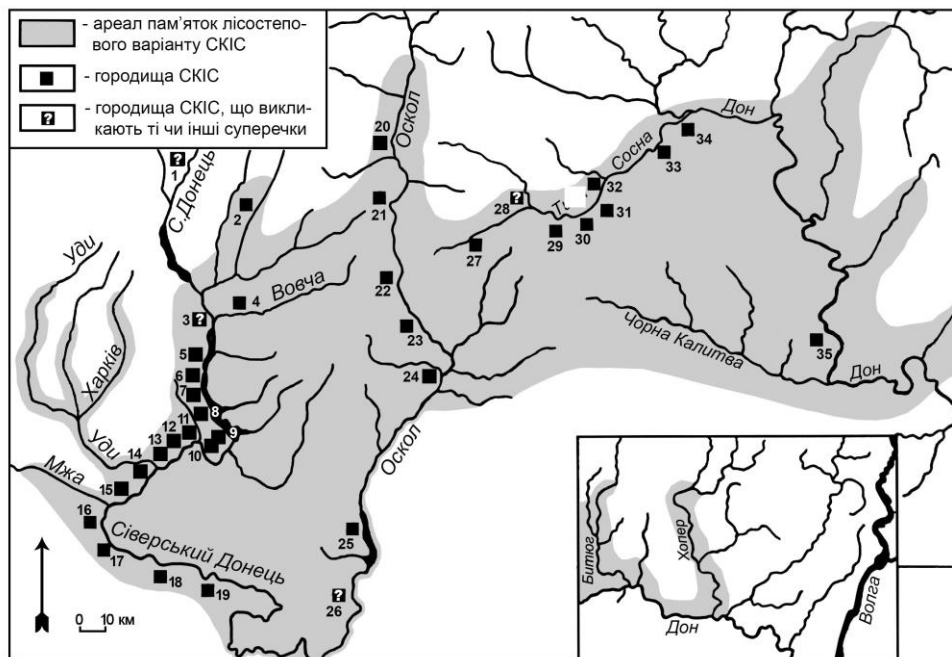

Рис. 4. Городища салтівської культурно-історичної спільності в лісостеповій зоні (за Свистун, 2019) з уточненнями: 1 – Белгородське; 2 – Дмитрівське; 3 – Вовчанське; 4 – Огірцеве; 5 – Верхній Салтів; 6 – Старий Салтів; 7 – Хотімлянське; 8 – Мартовське; 9 – Котковське; 10 – Кицівське; 11 – Кочеток-2; 12 – Кочеток-1; 13 – Чугувське; 14 – Кабанове; 15 – Мохнач; 16 – Коропові Хутори; 17 – Суха Гомільша; 18 – Мілове; 19 – Вербівське; 20 – Афон'ївка; 21 – Ютанівка; 22 – Помінове; 23 – Яблунівське; 24 – Підлисенки; 25 – Пристін; 26 – Гороховатське; 27 – Красне; 28 – Усердське; 29 – Алексеєвське; 30 – Колтунівське; 31 – Мохоудерівське; 32 – Верхній Ольшан; 33 – Павлівське; 34 – Маяцьке; 35 – Карабут.

Після відходу арабського війська у Дамаск (744 р.) стан південних кордонів Хозарії стабілізувався [Беляев, 1966, с. 203–204], а свою агресію каганат спрямував в іншій бік – на північний захід, у напрямку східнослов'янських територій, де проживали племена в'ятичів (боршевська культура лісостепоного Дону) та сіверян (роменська культура Лівобережжя Дніпра і Сіверського Дінця). Для посилення своїх північно-західних кордонів і для створення воєнно-економічної бази панування над слов'янами, центральна влада каганату переселила на Дон, Оскіл та Сіверський Донець частину алан Північного Кавказу. Вони стали етнічною основою лісостепоного варіанту салтівської культури (середина

VIII – середина X ст.)³ та створили розвинену мережу городищ на північно-західних рубежах каганату (рис. 4) [Колода, 2021–2022]. Окрім алан, у створенні нової групи пам'яток взяли участь прийшли групи болгарського та угорського населення, а також слов'яни (принаймні, слов'янський компонент пеньківської культури) і рештки іраномовного населення, що збереглося тут із попередньої епохи (племена ясів-асіїв).

Отже, починаючи зі середини VIII ст. багатоетнічне населення з аланською військовою і культурною домінантою стало сусідами слов'ян у Дніпровському Лівобережжі (сіверяни-роменці) та у Середньому Подонні (в'ятичі-боршеві). Зміна у слов'яно-хозарських відносинах ілюструється зміною характеру і топографії слов'янських пам'яток. Замість відкритих поселень волинцівського часу з'являються городища, що займають миси з яскраво втіленими захисними властивостями. Більшість таких городищ взагалі не мають сусідніх відкритих синхронних поселень. Все це певною мірою узгоджується з давньоруським літописанням щодо “хозарської дані”. Але... Археологічні дані свідчать, що не все так однозначно.

Відстань між двома групами пам'яток у верхній течії Сіверського Дінця невелика – 12–40 км (рис. 2). Між ними відсутні суттєві природні перепони. Це дає можливість подолати її за час одно- чи двогодинного переходу кінного війська. Подібна ситуація спостерігається і на Середньому Дону. Тримати напружені міжетнічні відносини в таких умовах майже неможливо. Протистояння невідпорно призвело б до воєнного зіткнення і руйнувань. Однак, окрім городища Битиця-1, сліди руйнацій та пожеж на салтівських або синхронних їм роменських поселеннях практично відсутні. З цього, на нашу думку, слідує, що протистояння, котре могло бути викликане агресивною зовнішньою політикою каганату, а також імовірно, що і збільшенням данини (друга половина VIII – початок IX ст.), поступово переросло в співіснування. Останнє привело до посилення культурних і господарських зв'язків, взаємовпливів і, в підсумку, до територіального взаємопроникнення та часткового змішання етносів у контактній зоні [Колода, 2010, с. 140–141, рис. 3; 2016b, с. 50–52]. Тим паче, що кожен із народів мав певні досягнення чи не у всіх сферах життя.

³ Уточнення хронології салтівської культури загалом, а також часу існування салтівських пам'яток Лісостепу, не є темою цієї роботи і потребує окремого дослідження.

Взаємодія та взаємовпливи в контактних зонах між слов'янами та неслов'янським різноетнічним населенням, що складало Хозарський каганат, проявлялося в різних аспектах. Ґрунтуючись, передовсім, на матеріалах лісостепової зони Сіверського Дінця, ці контакти відзначені у таких сферах: керамічне виробництво, домобудування, фортифікація, сільське господарство.

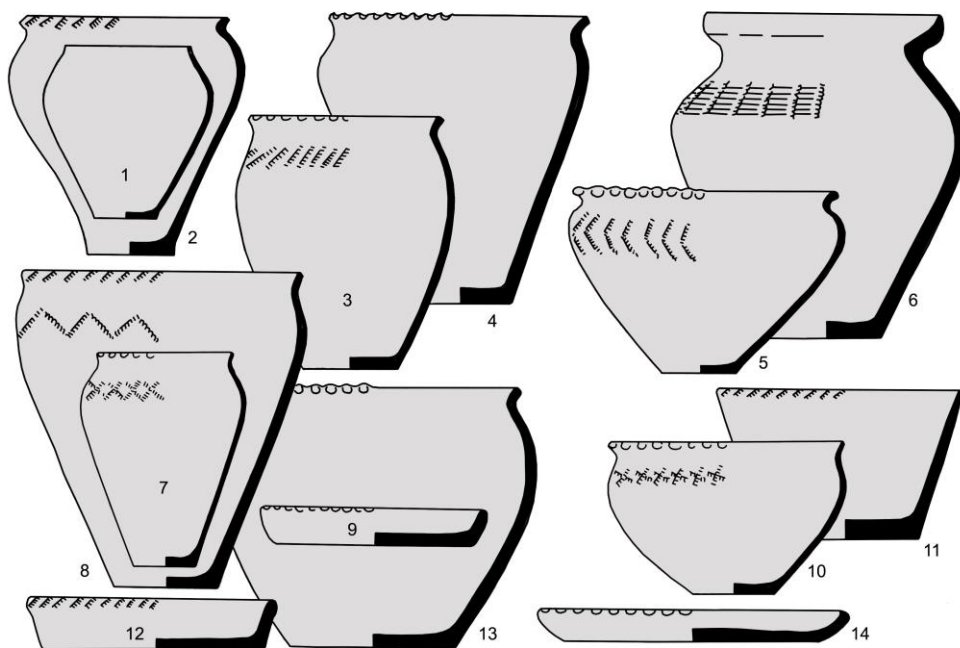

Рис. 5. Ліпний посуд роменської культури (без масштабу).

Керамічне виробництво. Аспекти взаємодії у вигляді синкретичних явищ можуть проявлятися з різною силою в різних сферах. Однак найчастіше їх можна спостерігати у виробництві керамічного посуду. Зазначимо, що саме рештки посуду є найбільш масовим видом матеріальних джерел на поселеннях раннього середньовіччя. Окрім того, кераміка завжди була складним господарсько-культурним явищем, який відображає рівень розвитку технології та виробничих навичок, світосприйняття та естетичні уподобання різних етнічних груп. Особливо показовою вона є на пам'ятках контактних зон, де більше, аніж на умовних “центральных” (батьківських) етнічних територіях, проявляється її синкретизм. У керамічному виробництві це втілюється у технології виготовлення посуду, його формі, типології та орнаменталії. Методика дослідження синкретичних явищ у керамічному виробництві східних

90 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2021. Випуск 25
 слов'ян та населення Хозарії неодноразово висвітлювалася в літературі
 [Колода, 2008а, с. 106; 2009, с. 61–62].

Щодо традиційного посуду сіверян на другому етапі розвитку у межах роменської культури, треба відзначити, що категорії, технологія створення (ліпна) та більшість форм залишилися незмінними з часів волинцівської культури. Елементи орнаменту – теж: відтиски палички (рис. 5, 4), пальця (рис. 5, 9, 10, 13, 14) або штампів з перевитої шнуром палички (рис. 5, 2, 3, 5–8, 10–12). Орнаментувалося вінце та верхня частина тулуба. Значна частина посуду без орнаменту [Сухобоков, 1975, с. 75–80; Етнокультурная карта..., 1985, с. 127–129].

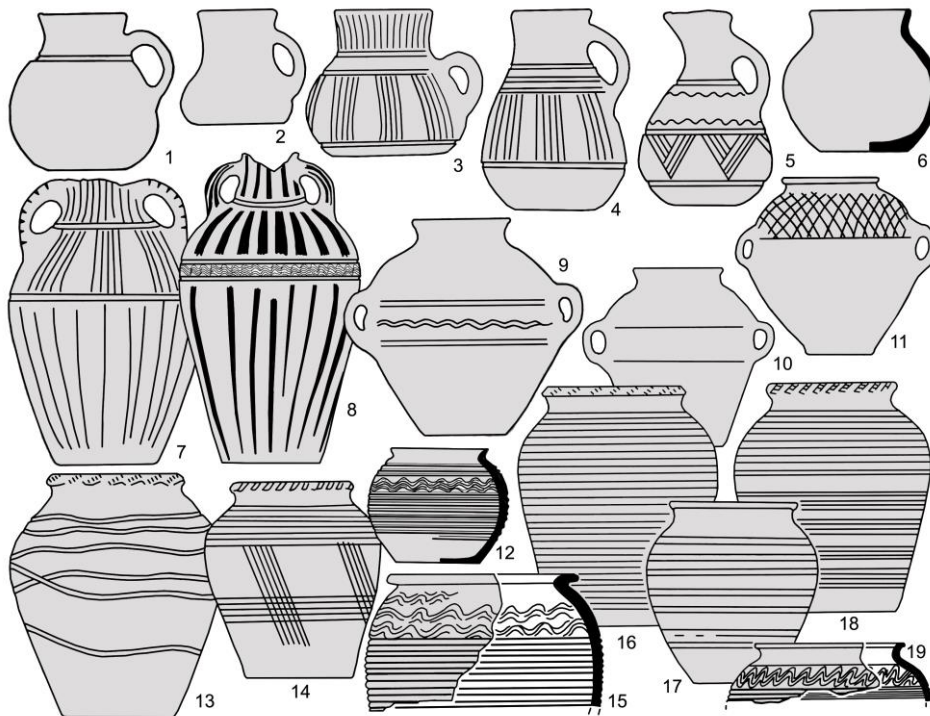

Рис. 6. Гончарний посуд Хозарського каганату (без масштабу).

Традиційний гончарний посуд салтівської культури охоплює різні категорії: тарні піфоси (рис. 6, 13, 14, 16, 18); кухонні горщики (рис. 6, 12, 15, 17, 19); столовий: кухлі (рис. 6, 1–3), глеки (рис. 6, 4, 5), кубушки (рис. 6, 6), дворучні глеки (рис. 6, 7, 8); парадні піфоси (рис. 6, 9–11). Орнамент – прорізані горизонтальні прямі або хвилясті лінії (рис. 6, 1, 3–5, 7–19). На кухонному та тарному посуді інколи прорізали групи косих

ліній (рис. 6, 14). Столовий та парадний посуд мав орнамент лощений: вертикальні (рис. 6, 3, 4, 7, 8) або скошені лінії (рис. 6, 5), сітка (рис. 6, 11), лоціння ділянками (рис. 6, 8). Лоціння ручок: вертикальне (рис. 6, 8) або горизонтальне (рис. 6, 7).

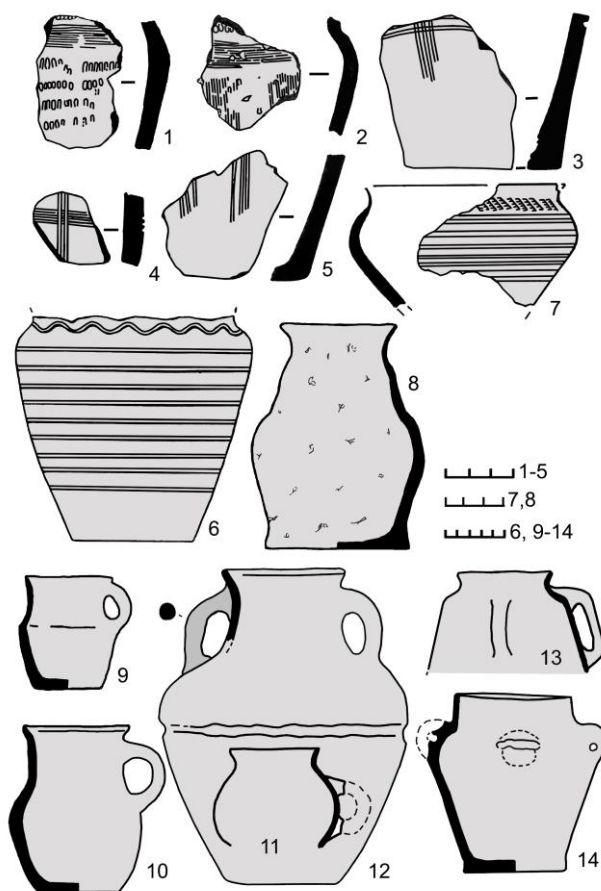

Рис. 7. Синкретична кераміка на городищах роменської культури: 1–6 – Водяне; 7 – Мохнач; 8 – Коропові Хутори; 9–14 – Новотроїцьке.

Синкретична ліпна кераміка на роменських пам'ятках Дніпровського Лівобережжя та в середній течії Сіверського Дінця є досить показовою. Тут є ліпні вироби, котрі копіювали форми гончарного посуду каганату (рис. 7, 8–14) [Ляпушкин, 1958, с. 44; Колода, 2008а, с. 107, рис. 1], гончарний сіверянський горщик із запозиченим

орнаментом (рис. 7, 6) [Колода, 2008а, с. 107, рис. 2; Колода, Колода, 2005–2009, с. 259–260, рис. 11, 3]. Уламки ліпних слов'янських горщиків із салтівським орнаментом (рис. 7, 3–5) та з орнаментациєю у двох культурних традиціях – слов'ян та народів Хозарії (рис. 7, 1, 2, 7) [Колода, 2008а, с. 107–108, рис. 2, 1–5; 3, 2; Колода В., Колода Т., 2005–2009, с. 263, рис. 12].

Синкретична кераміка виявлена також і на салтівських пам'ятках середньої течії Сіверського Дінця. Тут відомий суто слов'янський тип посудини – ліпні сковороди (рис. 8, 2, 3), слов'янський орнамент мотузкою на гончарному салтівському посуді (рис. 8, 4, 5, 7) [Колода, 2008а, с. 108–109, рис. 3, 3, 4, 6], орнаментация гончарних горщиків у двох культурних традиціях (рис. 8, 1, 5, 8) [Колода, 2008а, с. 108–109, рис. 3, 1, 4, 7], уламок слов'янського кухонного горщика з салтівського житла (рис. 8, 6) [Колода, 1999b, с. 17; 2008а, с. 108, рис. 3, 5].

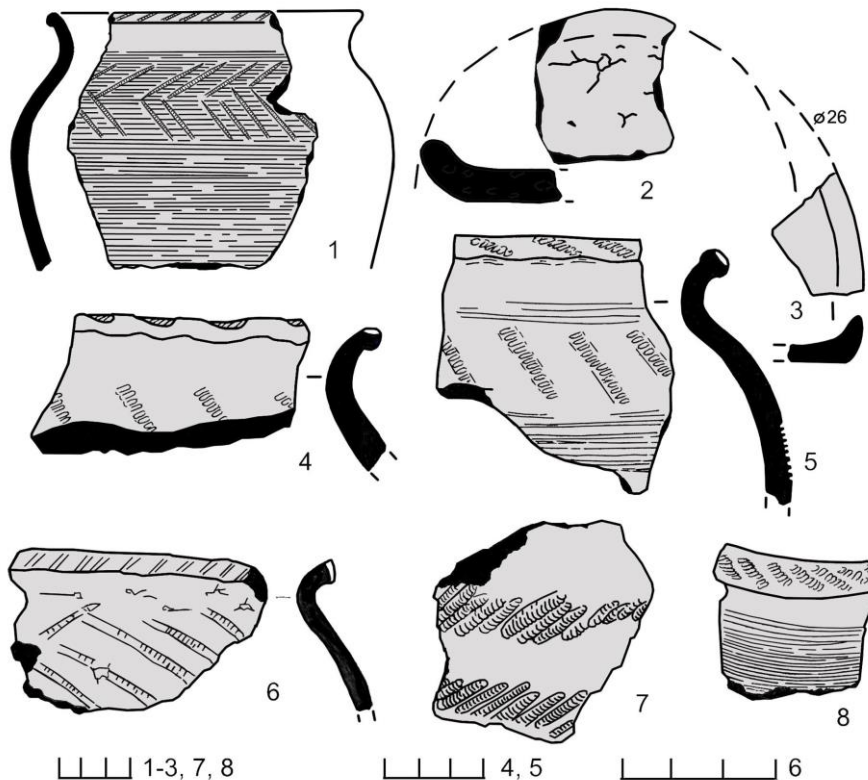

Рис. 8. Синкретична кераміка на пам'ятках салтівської культури: 1–3 – городище Мохнач; 4, 5 – селище Коропові Хутори; 6 – селище Верхній Салтів; 7, 8 – селище Червоний Шлях.

Підсумовуючи аналіз наявних артефактів, можна зробити висновок: матеріали пам'яток лісостепового Дніпровського Лівобережжя та Сіверського Донця дають значний кількісний та якісний матеріал щодо розмаїття взаємодій етнокультурних традицій між східними слов'янами і населенням каганату в сфері керамічного виробництва. Цю взаємодію та взаємовпливи простежують у технології виготовлення, формах та орнаментативній посуду. В цьому ми вбачаємо різноманітний прояв синкретизму в керамічному комплексі, що свідчить не лише про переважно мирне співіснування у вказаному регіоні, але і про тісну взаємодію сусідніх груп населення, в том числі і в межах однієї сімейної общини⁴. Ми також не виключаємо змішання цих етносів на рівні сімейно-шлюбних стосунків.

Вплив салтівського керамічного виробництва на слов'янський був більшим і різноманітним. Причина цього полягає у вищій якості кераміки та організації виробництва посуду, що давало змогу виробляти кращі вироби, котрі були здатні подолати традиційні погляди на кераміку і в сусіднього слов'янського населення. Салтівське населення несло у слов'янський світ нові технології виготовлення посуду, нові можливості її орнаментативній, нову організацію процесу, підштовхуючи відповідні новації у доволі традиційному світі східних слов'ян. Місцеві майстри іноді намагалися копіювати іноетнічні зразки посуду, але частіше за все вони переосмислювали чужі традиції та застосували їх у своїх виробах.

Домобудування поряд із керамікою є однією з найбільш характерних рис етносу. В ньому поєднані традиції створення самого житлового приміщення та його інтер'єру, а також рівень оволодіння навколишнім природним середовищем з його будівельними матеріалами та технологіями обробки необхідної сировини.

Характерною рисою традиційного аланського домобудування є наявність кам'яних будівель для гірських районів і в західній частині Кавказької Аланії, а також панування заглиблених турлучних будівель (плетених і обмазаних глиняною сумішшю) – на рівнинах і в східній частині Аланії. Не менш традиційним було відкрите (іноді обкладене рваним каменем) вогнище в куті або біля однієї зі стін на глинобитній долівці [Кузнецов, 1973, с. 66–71; 1992, с. 273–276].

Традиційним житлом кочовиків Хозарії (булгари, угри, хозари, окремі групи тюрків) була наземна, округла в плані, юрта на легкому жердяному каркасі з відкритим округлим або овальним вогнищем по

⁴ Ще більше це проявляється в контактній зоні донських слов'ян (боршевська культура) та Хозарського каганату [Колода, 2009].

центру. Вогнище могло розташовуватися на рівні підлоги або ж у тарілкоподібному заглибленні, вкрай рідко вогнище обкладали пласкими каменями [Плетнёва, 1967, с. 52–53; Флёрв, 1996, с. 69–92].

Для східних слов'ян, що були сусідами з каганатом, традиції домобудування та опалювального пристрою були інші. Це були квадратні (рідше – прямокутні) заглиблені житла зі стінами зрубної або каркасно-стовпової конструкції. Використовували печі кількох типів: на основі вирізаного материкового глиняного останцю, склепінчасті глинобитні (іноді розташовані в кутовій ніші-підбої – у сіверян), складені з рваного каміння (глиняних вальків, що імітують камінь – у сіверян), комбіновані з глини та каменю [Винников, 1995, с. 21–23; Сухобоков, 1975, с. 66–70]. Звернемо увагу на ще один момент: нагрівальна поверхня печі у слов'янському житлі, в нашому випадку – в населення роменської та боршевської культур (за окремими винятками), була вищою за підлогу на 0,3–0,6 м, що створювало додаткові зручності в її обслуговуванні та приготуванні їжі.

Будівельна справа лісостепової зони Хозарського каганату докладно проаналізована у нещодавній дисертації одного з харківських дослідників [Квітковський, 2018]. Ми ж зосередимося на прикладах із нашого досвіду.

Аналіз домобудівельних традицій на Верхньому Салтові дав підстави визначити, що окремі житла створювали із залученням східнослов'янських традицій [Колода, 2000, с. 40–54]. У 66 % жител стіни мали каркасно-стовпову або зрубну конструкцію, у 39 % будівель, вірогідно, був двосхилий дах, у двох приміщеннях виявлені печі, черинь яких був вирізаний у материковому глиняному останці. Слов'янським впливом можна вважати і ті відкриті вогнища, що були розташовані не на рівні підлоги, а на підвищеннях (природні глиняні останці або штучно створені глиняні подіуми). У такому підвищеному розташуванні відкритого вогнища ми вбачаємо певний крок від традицій алан або кочівників у бік “слов'янізованого” інтер'єру житла [Колода, 2021, с. 273–300]. У 30 % жител Верхнього Салтова ми бачимо прояв кількох слов'янських рис домобудування та інтер'єру, а в одному з них (рис. 9, 1) ці риси частково поєднані зі слов'янським матеріалом у заповненні комплексу [Колода, 1999b, с. 15–20]. Вельми показовими в цьому плані є старожитності городища Мохнач. У його слов'янській частині виявлено роменську будівлю, в котрій поряд із традиційною глиняною склепінчастою піччю було влаштовано типово аланське відкрите вогнище на долівці, котре було обкладене рваним камінням (рис. 9, 2) [Колода 1999a, с. 43, рис. 2]. В одному з юртоподібних у плані жител на салтівській частині городища Мохнач досліджено слов'янізований

опалювальний пристрій. Це було відкрите вогнище, котре відносно зони його обслуговування розташовувалося на висоті 70 см [Колода, 2003; 2015b, с. 67–70, рис. 6], що неможливо собі уявити в степах Східної Європи або в аланських старожитностях Північного Кавказу. Такі слов'янізовані опалювальні пристрої в салтівських будівлях неодноразово траплялися й на інших салтівських пам'ятках по Сіверському Дінцю [Квитковський, 2011, с. 17–18; Колода, 2021, с. 275–276]. Загалом, слов'янські та слов'янізовані опалювальні пристрої в межах лісостепової Хозарії різноманітні у своїх проявах та конструкції [Колода, 2021].

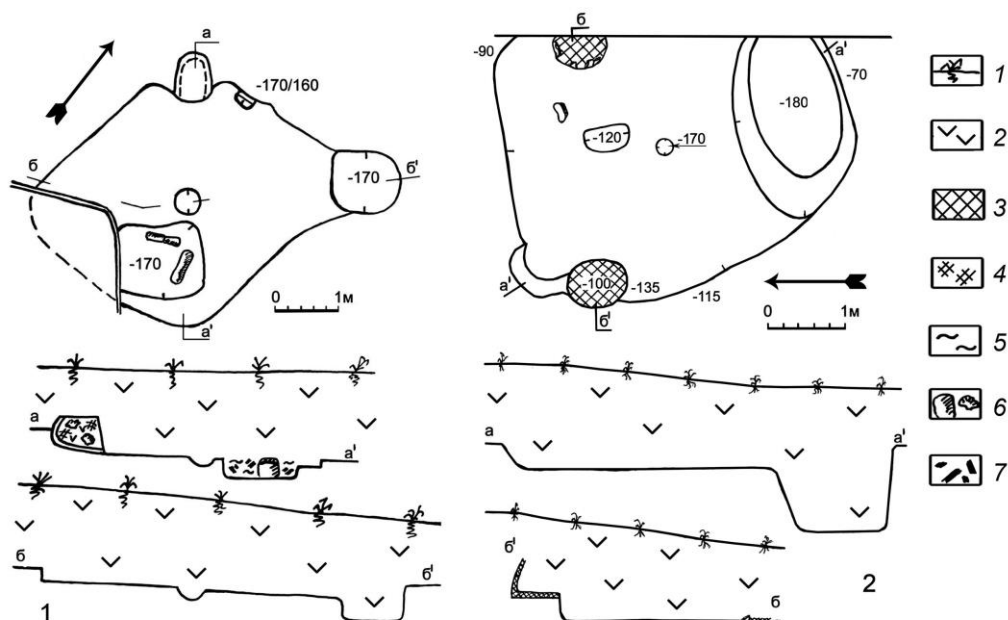

Рис. 9. Житла із синкретичними рисами: 1 – житло слов'янського типу у Верхньому Салтові; 2 – слов'янське житло з аланськими рисами на городищі Мохнач. Умовні позначки: 1 – денна поверхня; 2 – чорнозем культурного шару; 3 – опалювальний пристрій; 4 – шматки печини; 5 – попіл; 6 – кам'яні брили і рване каміння; 7 – деревне вугілля.

Варто наголосити: в домобудуванні слов'яни здійснювали на населення каганату більш суттєвий вплив, аніж алани та булгари на слов'ян. Причина – значні за часом традиції проживання слов'ян на цій території, з її кліматом, природним середовищем та будівельним матеріалом. Дослідження житлових споруд лісостепової Хозарії поки не дає змоги створити їх типологію (навіть для однієї конкретної пам'ятки). Це свідчить, що пристосування прийшлих на цю територію нових

96 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2021. Випуск 25 (південних) народів, відбувалося у вигляді індивідуальної адаптації окремих домогосподарств до нових умов життя, котре стимулювало до використання життєвого досвіду сусідів. На роменських поселеннях Сіверського Дінця та Дніпровського лісостепового Лівобережжя також виявлені типи опалювальних пристроїв та окремих типів споруд, котрі пов'язують із салтівською культурою [Колода, 2015а, с. 47–48, 52–53, рис. 2, 7;⁵ Пуголовок, 2016, с. 254–257, мал. 109].

Фортифікація. У наш час можна з впевненістю говорити лише про одну пам'ятку – городище Мохнач, де під час будівництва оборонних ліній слов'янами-сіверянами проявилися традиції фортифікації народів Хозарії (алани Північного Кавказу). Це втілювалося як у використанні нетрадиційних для цієї території матеріалів (рваного каміння як самостійного будівельного матеріалу), так і застосування техніки зведення захисних споруд, котра не фіксується у східних слов'ян, але була широко відома аланському населенню Північного Кавказу за часів Хозарського каганату: створення зовнішнього та внутрішнього панцирів валу, поширене використання рваного каміння та глини (грунтово-глиняної суміші при створенні тіла валу тощо) [Кучера, 1999; Колода, 2008b]. Такий феномен можна пояснити наявністю аланського населення в середовищі сіверян-роменців, котрі змінили на Мохначі салтівське населення часів каганату. Це знаходить своє підтвердження в домобудуванні сіверянської частини цього ж городища та в керамічних матеріалах слов'янських комплексів [Колода, 2016с; 2022, с. 286–290].

Сільське господарство. Численні польові та лабораторні дослідження, котрі відображені в низці монографій та спеціальних статей позбавляють нас необхідності наводити додаткові описи матеріалу та докази на користь певного позитивного впливу землеробських традицій населення Хозарського каганату на землеробство сусідніх із ним слов'ян [Горбаненко, Колода, 2013; Колода, Горбаненко, 2010; 2011]. Незважаючи на безумовний самостійний розвиток сільського господарства та його глибокі традиції у східних слов'ян, матеріали слов'янських пам'яток контактної зони на Сіверському Дінці свідчать про запозичення сіверянами, а на Дону – слов'янами боршевської культури, деяких знарядь обробітку ґрунту: найбільш прогресивні форми асиметричних наральників-лемешів (рис. 10, 2), стрижневі масивні

⁵ Тут ідеться, насамперед, про наявність у роменських житлах печей-камінів, котрі, на нашу думку, могли виникнути у слов'ян лише за посередництва населення Хозарії, бо більше ніде в середовищі східних слов'ян нам такі печі невідомі.

чересла (рис. 10, 5), тесла-мотички з вертикальною не зімкнутою втулкою (рис. 10, 7), а також масивні ротаційні жорна для переробки врожаю (рис. 10, 15).

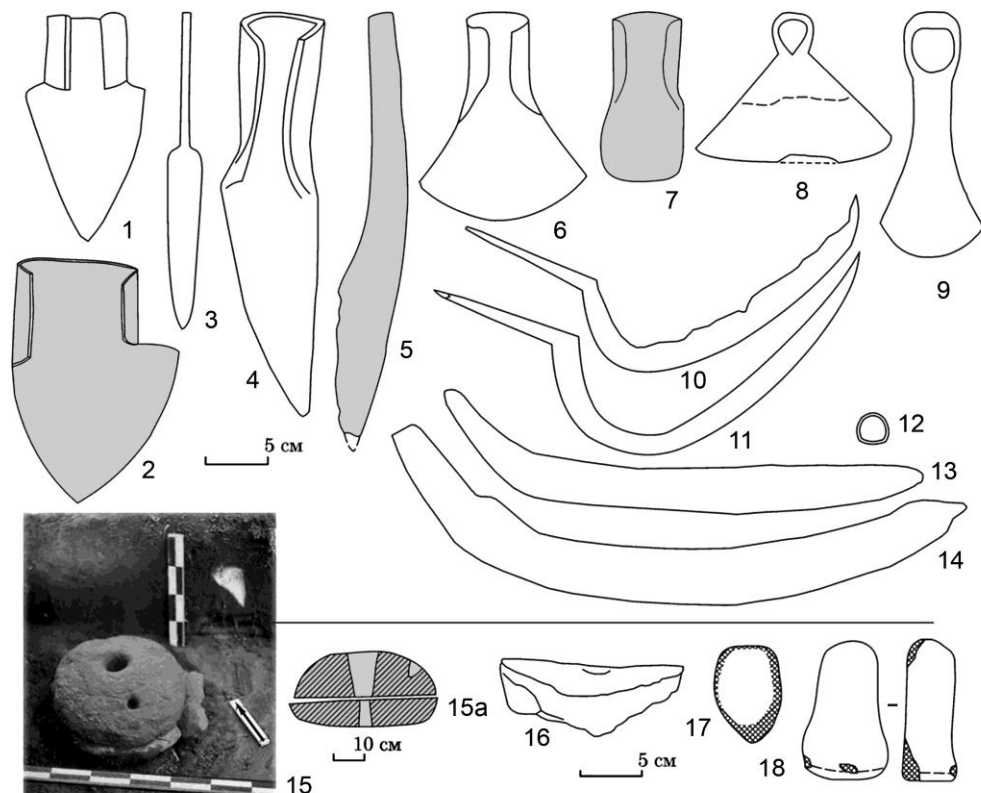

Рис. 10. Сіверянській реманент землероба із запозиченими типами (2, 5, 7, 15) салтівських знарядь: 1, 4 – наральники; 2 – леміш; 3, 5 – чересла; 6–9 – мотики; 10–11 – серпи; 12 – кільце для кріплення коси; 13–14 – коси; 15 – ротаційне жорно; 16 – зернотерки; 17, 18 – тертушки.

Висновки. Отримані нові дані та їх аналіз дає змогу сформулювати низку важливих висновків щодо взаємин східних слов'ян та населення Хозарського каганату в зоні міжетнічних контактів.

Відносини східних слов'ян та Русі зі степовими сусідами і Хозарією не були однозначно конфронтаційними та перманентно конфліктними. Періоди напруження і добросусідства змінювали один одного залежно від

98 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2021. Випуск 25
внутрішнього положення в самій Хозарії та балансу військово-політичних сил у Циркумпонтійському регіоні.

Ініціаторами активних слов'яно-тюркських стосунків були представники центральної влади каганату, які стимулювали створення смуги інтенсивного заселення лісостепової частини Сіверського Дінця в середині VIII ст. Причиною такої діяльності була неможливість проводити агресивну зовнішню політику з метою отримання додаткового прибутку на інших напрямках (Закавказзя, візантійські провінції Криму, Поволжя).

Завданням тюркського і тюркомовного населення, котре входило номінально до складу Хозарії, було втілювати інтереси кагана та його оточення. Але ця група населення була доволі незалежною в соціально-економічному та військовому відношенні (особливо порівняно зі степовим населенням середньої течії Сіверського Дінця) [Красильников, 2007; 2009]. Це давало їм можливість уникнути багатьох господарських та політичних катаклізмів, що були характерні для центральних і південних районів степового тюркського світу (Хозарії) та будувати самостійні стосунки із сусідніми племенами східних слов'ян (сіверяни, слов'яни Дону).

Отримані внаслідок нових археологічних досліджень матеріали свідчать, що “конфронтаційна” теорія взаємин східних слов'ян із тюркським і тюркомовним населенням Хозарського каганату потребує певної корекції. Нові факти та їх аналіз свідчать, що на окремих територіях прикордоння (верхні течії Сіверського Дінця та Дону) цілком можливе початкове протистояння слов'ян і населення Хозарії переросло у співіснування, з якого поступово виникла співпраця. У процесі співробітництва намітилася певна тенденція посилення позитивної культурної та етнічної компліментарності, що сприяла мирному співіснуванню, а на окремих пам'ятках – і змішанню різноетнічних груп населення. Це своєю чергою, дає можливість поставити питання щодо початку складання в зоні прикордонних міжетнічних контактів нового етносу: синкретичного за своєю матеріальною і духовною культурою (наприклад, городище Мохнач, городище та селище Коропові Хутори). Половецька загроза середини XI ст. призвела до згортання процесу його утворення.

Інтенсивні торговельно-економічні зв'язки сіверян із Хозарією, а через її територію – з арабським світом, засвідчені значною кількістю скарбів, кількість яких є однією з найбільших у східнослов'янському світі. Це відповідно свідчить, що сіверянська земля займала особливе місце в ряді інших союзів слов'янських племен території півдня Східної

Європи у переддержавний і ранньодержавний періоди. Транзитне положення контактної зони Сіверського Дінця між слов'янським світом та поліетнічною Хозарією сприяло пришвидшенню соціально-економічного розвитку суспільства з обох боків. У сіверян це втілювалося у значне накопичення монетного арабського та іншого срібла у вигляді скарбів, і, можливо – у створенні власної грошової вагової системи [Колода, Лебедев, Енуков, 2014, с. 22–29, карта 1, 2]. А в лісостепового населення Хозарії на Сіверському Дінці це проявилось в значній кількості поховального інвентарю, кількісні, якісні та номенклатурні показники якого перевищують аналогічні показники будь-якого з інших відомих регіонів Хозарського каганату.

Матеріали нових досліджень та переосмислення старих даних дають підстави стверджувати: тюркомовне населення Хозарії здійснювало багатовекторний позитивний вплив на розвиток матеріальної і духовної культури сусідніх східнослов'янських племен. Це проявлялося в керамічному виробництві, фортифікації, землеробстві та, певною мірою в облаштуванні житлового інтер'єру. Зворотній процес був аналогічним і проявлявся в тих самих аспектах, але був не настільки потужним, а найбільше він помітний у домобудуванні лісостепового населення Хозарського каганату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Артамонов М. И. *История хазар*. Ленинград, 1962.
2. Афанасьев Г. Е. *Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII–X вв.* Москва, 1987.
3. Бабенко В. А. “Памятники хазарской культуры на юге России”. *Труды XV археологического съезда I* (1914): 435–480.
4. Беляев Е. А. *Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье*. Москва, 1966.
5. Березовец Д. Т. “Слов'яни й племена салтівської культури”. *Археологія XIX* (1965): 47–67.
6. Ващенко Э. Д. “Хазарская проблема” в отечественной историографии XVIII–XX вв. Санкт-Петербург, 2006.
7. Винников А. А. “Керамика донских славян конца I тысячелетия н. э.” *Советская археология 3* (1982): 165–180.
8. Винников А. З. “Контакты донских славян с алано-болгарским миром”. *Советская археология 3* (1990): 124–137.
9. Винников А. З. *Славяне Лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII – начало XI века)*. Воронеж, 1995.

- 100 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2021. Випуск 25
10. Володарець-Урбанович Я. “Кочівницькі елементи ареалу пеньківських старожитностей Полтавщини”. *Матеріали VI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції*. Чернігів, 2007. 35–38.
 11. Горбаненко С. А., Колода В. В. *Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі*. Київ, 2013.
 12. Карамзин Н. М. *История государства российского в 12-ти томах, т. 1*. Москва, 1989.
 13. Квитковский В. И. “Селище салтово-маяцкой культуры Пятницкое-І (основные этапы исследования)”. *Салтово-маяцька культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині*. Упоряд. Г. Є. Свистун. Харків, 2011. 14–20.
 14. Квітковский В. І. *Будівельна справа салтівського лісостепоного населення в басейні Сіверського Дінця кінця I тис. н. е.* Дисертація... канд. іст. наук. Київ, 2018.
 15. Ключевский В. О. *Краткий курс русской истории, т. 1*. Москва, 1956.
 16. Коковцев П. К. *Еврейско-хазарская переписка в X в.* Ленинград, 1932.
 17. Колода В. В. “Некоторые итоги археологических исследований Мохначанского городища”. *Християнські старожитності Лівобережної України*. Гол. ред. І. П. Глизь. Полтава, 1999а. 40–45.
 18. Колода В. В. “Слов'янське житло на Верхньому Салтові”. *Науковий вісник Харківського державного педагогічного університету. Збірник наукових праць: історичні науки* 2 (1999b): 15–20.
 19. Колода В. В. “Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові”. *Археологія*. 4 (2000): 40–54.
 20. Колода В. В. “Опыт реконструкции одного из раннесредневековых жилищ осевшего кочевника”. *Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції 25–26 жовтня 2002 року*. Харків, 2003. 70–73.
 21. Колода В. В. “Розвиток слов'яно-хазарських стосунків на Дніпровському Лівобережжі”. *Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, археологія, краєзнавство* 5 (2005b): 14–36.
 22. Колода В. В. “Взаимовлияние северянской и алано-болгарской керамических традиций конца I тысячелетия в Днепровском лесостепном Левобережье”. *Славяно-русские древности Днепровского Левобережья*. Науч. ред. В. В. Енуков. Курск, 2008а. 106–112.
 23. Колода В. В. “Техника создания славянских оборонительных линий на городище Мохнач как отражение межэтнических контактов в раннем средневековье”. *Древности Юга России: памяти А. Г. Атавина*. Ред. Г. Е. Афанасьев. Москва, 2008b. 311–323.

24. Колода В. В. “Влияние традиций салтовского гончарного производства на керамический комплекс боршевской культуры Подонья”. *Степи Евразии в эпоху средневековья Хазарское время* 7 (2009): 61–98.
25. Колода В. В. “Неотложная задача в деле изучения салтово-маяцкой археологической культуры и хазароведения”. *Хазары: миф и история*. Ред. составители Е. Э. Носенко-Штейн, В. Я. Петрухин. Москва–Иерусалим, 2010. 137–152.
26. Колода В. В. “Житла роменського городища Водяне”. *Археологія* 4 (2015а): 46–61.
27. Колода В. В. “Контакты славянского мира и Хазарского каганата на Северском Донце: этнокультурный аспект”. *Поволжская археология* 4 (2015b): 54–91.
28. Колода В. В. “Антський скарб з городища Коропові Хутори на Харківщині”. *Вісник Інституту археології ЛНУ імені Івана Франка* 11 (2016а): 66–77.
29. Колода В. В. “Городище Болгар (Болгир, Булгар) на Харьковщине и археологические реалии раннего средневековья”. *Дриновский сборник IX* (2016b): 43–54.
30. Колода В. “Жилища летописных северян на городище Мохнач как пример контактов восточных славян и населения Хазарского каганата”. *Проф. д-р Борис Д. Борисов – ученици и приятели* 2, за гол. ред. Д. Борисов. Велико Търново, 2016с. 481–495.
31. Колода В. “Слов’янські та слов’янізовані опалювальні пристрої лісостепової Хазарії”. *Міграції та інновації: у пошуках первинності ідей, речей, людей* (2021): 273–300. (Наукові студії. КЗ ЛОР Історико-краєзнавчий музей, Інститут археології Жешувського університету 11).
32. Колода В. В. “Городища в структуре поселений лесостепной Хазарии”. *Хазарский альманах* 18 (2021–2022): 141–170.
33. Колода В. В. “Ранньосередньовічні матеріали розкопу 6 на городищі Мохнач (за матеріалами охоронно-рятивних досліджень)”. *Археологія і давня історія України* 3 (2022): 382–291.
34. Колода В. В., Горбаненко С. А. *Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне*. Киев, 2010.
35. Колода В. В., Горбаненко С. А. “Сравнительный анализ материалов сельского хозяйства у носителей салтовской культуры и славян Днепроовского Левобережья”. *Stratum plus* 5 (2011): 315–326.
36. Колода В. В., Колода Т. А. “Керамика раннеславянского времени городища Водяное на Харьковщине”. *Stratum plus* 5 (2005–2009): 249–264.
37. Колода В. В., Кущенко А. В., Швецов М. Л. “Памятник железопродукции у с. Богородичное Донецкой области”. *Донецкий археологический сборник* 11 (2004): 145–155.

- 102 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2021. Випуск 25
38. Колода В. В., Лебедев В. П., Енуков В. В. “Безлюдовский клад и его место в денежно-весовой системе Северной земли”. *Безлюдовский клад X в.: материалы и исследования* (2014): 6–160. (Серия “Археология евразийских степей” 18).
39. Костомаров Н. И. *Черты народной южнорусской истории. Исторические произведения. Автобиография*. Киев, 1990.
40. Красильников К. И. “Этнопроцессы в среде праболгар Степного Подонцовья”. *Проблеми на прабългарската история и култура* 4–1 (2007): 77–90.
41. Красильников К. И. “Население степного Подонцовья в Хазарское время”. *Дивногорский археологический сборник: труды музея-заповедника “Дивногорье”*. Археология 1 (2009): 52–82.
42. Кузнецов В. А. “Аланская культура Центрального Кавказа и её локальные варианты в V–XIII вв.” *Советская археология* 2 (1973): 60–74.
43. Кузнецов В. А. *Очерки истории алан*. Владикавказ, 1992.
44. Кучера М. П. *Слов’яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Донцем*. Київ, 1999.
45. Любичев М. В. “Контакты славян Днепро-Донского междуречья и населения северо-западной Хазарии в конце VII – начале VIII вв.”. *Древности 1994*. Харьков, 1994. 87–100.
46. Мерперт Н. Я. *Верхнее Салтово. Салтовская культура*. Дисс... канд. ист. наук. Москва, 1950.
47. Насонов Н. А. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства: *Историко-географическое исследование*. Москва, 1951.
48. Николаенко А. Г. *Древности земли оскольской (Список и карта археологических памятников лесостепного Приосколья)*. Волоконовка, 1990.
49. Новосельцев А. П. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. Москва, 1990.
50. Плетнева С. А. “О связях алано-болгарских племён Подонья со славянами”. *Советская археология* 1 (1962): 83–94.
51. Плетнева С. А. *От кочевий к городам*. Москва, 1967.
52. Плетнева С. А. “Хазарские проблемы в археологии”. *Советская археология* 2 (1990): 77–91.
53. *Повесть временных лет. Т. I*. Москва–Ленинград, 1950.
54. Приходнюк О. М. *Пеньковская культура (Культурно-археологический аспект исследования)*. Воронеж, 1998.
55. Приходнюк О. М. *Степове населення України (друга половина I тис. н. е.)*. Київ–Чернівці, 2001.
56. Приходнюк О. М. “Восточные славяне и степной мир в эпоху становления Хазарского каганата”. *Хазарский альманах* 1 (2002): 125–130.

57. Рыбаков Б. А. “К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси”. *Советская археология XVIII* (1953): 128–150.
58. Свистун Г. Є. *Фортифікація салтівських лісостепових городищ*. Дисертація... канд. іст. наук. Київ, 2019.
59. Скиба А. В. *Взаємовідносини кочовиків і слов'ян Південно-Східної Європи у 6–7 ст. (культурно-політичний аспект)*. Автореф. дис.... канд. іст. наук. Київ, 2006.
60. Соловьёв С. М. *История России с древнейших времён I* (1–2). Москва, 1988.
61. Спицын А. А. “Историко-археологические изыскания. Исконные обитатели Дона и Донца”. *Журнал Министерства народного просвещения* 1 (1909): 67–83.
62. Сухобоков О. В. *Славяне Днепровского Левобережья*. Киев, 1975.
63. Сухобоков О. В. *Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст.* Київ, 1992.
64. Сухобоков О. В. “До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів на Лівобережній Україні”. *Східний світ* 1 (2003): 85–94.
65. Сухобоков О. В. “Современное состояние изучения волынцевских памятников (2008 г.)”. *Археологія і давня історія України* 3 (2022): 85–111.
66. Толочко О. П., Толочко П. П. *Київська Русь*. Київ, 1998.
67. Толочко П. П. *Київська Русь*. Київ, 1996.
68. Толочко П. П. *Кочевые народы степей и Киевская Русь*. Киев, 1999.
69. Усманов Э. М. “История Хазарии в школьных учебниках Российской Федерации”. *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження* 3 (2013): 122–128.
70. Флёров В. С. *Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы*. Москва, 1996.
71. Чичуров И. С. *Византийские исторические сочинения*. Москва, 1980.
72. Швецов М. Л. “Взаимоотношение степного и лесостепного населения в эпоху раннего средневековья (на примере Подонцовья – Приазовья)”. *Археологическое изучение Центральной России. Тезисы Международной научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения В. П. Левенка, 13–16 ноября 2006 года*. Липецк, 2006. 275–278.
73. *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.*, отв. ред. В. Д. Баран. Киев, 1985.

REFERENCES

- Artamonov M. I. *Istoria Khazar*. Leningrad, 1962. (in Russian).
- Afanasev G. E. *Naselenie lesostepnoy zony basseina Srednego Dona v VIII–X vv.* Moskva, 1987. (in Russian).

- 104 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2021. Випуск 25
- Babenko V. A. “Pamyatniki khazarskoi kultury na iuge Rossii”. *Trudy XV Arkheologicheskogo sezda* 1 (Moskva, 1914): 435–480. (in Russian).
- Beliaev E. A. *Araby, islam i Arabskii khalifat v rannee srednevekovye*. Moskva, 1966. (in Russian).
- Berezovets D. T. “Sloviany i plemena saltivskoi kultury”. *Arkheologiiia* XIX (1965): 47–67. (in Ukrainian).
- Vashchenko E. D. “*Khazarskaia problema*” v *otechestvennoi istoriografii XVIII–XX vv.* St. Petersburg, 2006. (in Russian).
- Vinnikov A. Z. “Keramika donskikh slavian kontsa I tysiacheletia n. e.” *Sovetskaia arkheologiiia* 3 (1982): 165–180. (in Russian).
- Vinnikov A. Z. “Kontakty donskikh slavian s alano-bolgarskim mirom”. *Sovetskaia arkheologiiia* 3 (1990): 124–137. (in Russian).
- Vinnikov A. Z. *Slavyane Lesostepnogo Dona v rannem srednevekovye (VIII – nachalo XI veka)*. Voronezh, 1995. (in Russian).
- Volodarets-Urbanovich Ya. “Kochivnytski elementy arealu penkivskikh starozhytnosti Poltavshchyny”. *Materialy VI Mizhnarodnoi studentskoi naukovoï arkheologichnoi konferentsii*. Chernihiv, 2007. 35–38. (in Ukrainian).
- Gorbanenko S. A., Koloda V. V. *Silske gospodarstvo na sloviano-khozarskomu porubizhzhzi*. Kyiv, 2013. (in Ukrainian).
- Karamzin N. M. *Istoriia gosudarstva rossiiskogo v 12-ti tomakh*. Vol. 1. Moskva, 1989. (in Russian).
- Kvitkovskii V. I. “Selishche saltovo-mayatskoi kultury Piatnitskoe-I (osnovnye etapy issledovaniia)”. *Saltovo-maiatska kultura: 110 rokiv vid pochatku vyvchennia na Kharkivshchyni*. Uporiad. G. Ye. Svystun. Kharkiv, 2011. 14–20. (in Russian).
- Kvitkovskiy V. I. *Budivelna sprava saltivskogo lisostepovogo naselennia v baseini Siverskoho Dintsia kintsia I tys. n. e.* Dysertatsiia... kandydata istorychnykh nauk. Kyiv, 2018. (in Ukrainian).
- Kliuchevskii V. O. *Kratkii kurs russkoi istorii*. Vol. 1. Moskva, 1956. (in Russian).
- Kokovtsev P. K. *Evreisko-khazarskaia perepiska v X v.* Leningrad, 1932. (in Russian).
- Koloda V. V. “Nekotorye itogi arkheologicheskikh issledovaniï Mokhnachanskogo gorodishcha”. *Khrystyianski starozhytnosti Livoberezhnoi Ukrainy*. Gol. red. I. P. Glyz. Poltava, 1999a. 40–45. (in Russian).
- Koloda V. V. “Slovianske zhytlo na Verkhniomu Saltovi”. *Naukovyi visnyk Kharkivskoho derzhavnoho pedagogichnoho universytetu. Zbirnyk naukovykh prats: istorychni nauky* 2 (1999b): 15–20. (in Ukrainian).
- Koloda V. V. “Zhytla rannioho seredniovichchia u Verkhniomu Saltovi”. *Arkheologiiia* 4 (2000): 40–54. (in Ukrainian).
- Koloda V. V. “Opyt rekonstruktsii odnogo iz rannesrednevekovykh zhilishch osevshogo kochevnika”. *Problemy istorii ta arkheologii Ukrainy. Zbirnyk*

- materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii 25–26 zhovtnia 2002 roku*. Kharkiv, 2003. 70–73. (in Russian).
- Koloda V. V. “Rozvytok sloviano-khozarskykh stosunkiv na Dniprovskom Livoberezhzhi”. *Kulturna spadshchyna Slobozhanshchyny. Istoriiia, arkeolohiia, kraieznavstvo* 5 (2005b): 14–36. (in Ukrainian).
- Koloda V. V. “Vzaimovliianie severianskoi i alano-bolgarskoi keramicheskikh traditsii kontsa I tysiacheletiia v Dneprovskom lesostepnom Levoberezhie”. *Slaviano-russkie drevnosti Dneprovskogo Levoberezhia*. Nauch. red. V. V. Enukov. Kursk, 2008a. 106–112. (in Russian).
- Koloda V. V. “Tekhnika sozdaniia slavianskikh oboronitelnykh liniï na gorodishche Mokhnach kak otrazhenie mezhetnicheskikh kontaktov v rannem srednevekove”. *Drevnosti Yuga Rossii: pamiati A. G. Atavina*. Red. G. E. Afanasev. Moskva, 2008b. 311–323. (in Russian).
- Koloda V. V. “Vliianie traditsii saltovskogo goncharnogo proizvodstva na keramicheskii kompleks borshevskoi kultury Podonia”. *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia. Khazarskoe vremia* 7 (2009): 61–98. (in Russian).
- Koloda V. V. “Neotlozhnaia zadacha v dele izucheniia saltovo-maiatskoi arkeologicheskoi kultury i khazarovedeniia”. *Khazary: mif i istoriia*. Red.-sostaviteli Ye. E. Nosenko-Shtern, V. Ya. Petrukhin. Moskva–Ierusalim, 2010. 137–152. (in Russian).
- Koloda V. V. “Zhytla romenskoho horodyshcha Vodiane”. *Arkheolohiia* 4 (2015a): 46–61. (in Ukrainian).
- Koloda V. V. “Kontakty slavianskogo mira i Khazarskogo kaganata na Severskom Dontse: etnokulturnyi aspekt”. *Povolzhskaia arkeologiiia* 4 (2015b): 54–91. (in Russian).
- Koloda V. V. “Antskyi skarb z horodyshcha Koropovi Khutory na Kharkivshchyni”. *Visnyk Instytutu arkeologii LNU imeni Ivana Franka* 11 (2016a): 66–77. (in Ukrainian).
- Koloda V. V. “Gorodishche Bolgar (Bolgir, Bulgar) na Kharkovshchine i arkeologicheskie realii rannego srednevekovia”. *Drinovskii sbornik* IX (2016b): 43–54. (in Russian).
- Koloda V. “Zhilishcha letopisnykh severian na gorodishche Mokhnach kak primer kontaktov vostochnykh slavian i naseleniia Khazarskogo kaganata”. *Prof. d-r Boris D. Borisov – uchenitsi s priiateli* 2. Gol. red. D. Borisov. Veliko Tynovo, 2016c. 481–495. (in Russian).
- Koloda V. “Slovianski ta sloviaizovani opaliuvalni prystroi lisostepovoi Khozarii”. *Migratsii ta innovatsii: u poshukakh pervynnosti idei, rechei, liudei* (2021): 273–300. (*Naukovi studii. KZ LOR Istoryko-kraieznavchyi muzei* 11). (in Ukrainian).

- 106 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2021. Випуск 25
- Koloda V. V. “Gorodishcha v strukture poselenii lesostepnoi Khazarii”. *Khazarskii almanakh* 18 (2021–2022): 141–170. (in Russian).
- Koloda V. V. “Rannioseredniovichni materialy rozkopu 6 na horodyshchi Mokhnach (za materialamy okhoronno-riativnykh doslidzhen)”. *Arkheologhiia i davnia istoria Ukrainy* 3 (2022): 382–291. (in Russian).
- Koloda V. V., Gorbanenko S. A. *Selskoe khoziaistvo nositelei saltovskoi kultury v lesostepnoi zone*. Kiev, 2010. (in Russian).
- Koloda V. V., Gorbanenko S. A. “Sravnitelnyi analiz materialov selskogo khoziystva u nositelei saltovskoi kultury i slavian Dneprovskogo Levoberezhia”. *Stratum plus* 5 (2011): 315–326. (in Russian).
- Koloda V. V., Koloda T. A. “Keramika ranneslavianskogo vremeni gorodishcha Vodianoe na Kharkovshchine”. *Stratum plus* 5 (2005–2009): 249–264. (in Russian).
- Koloda V. V., Kushchenko A. V., Shvetsov M. L. “Pamiatnik zhelezoproizvodstva u s. Bogorodichnoe Donetskoi oblasti”. *Donetskii arkheologicheskii sbornik* 11 (2004): 145–155. (in Russian).
- Koloda V. V., Lebedev V. P., Eukov V. V. “Bezliudovskii klad i ego mesto v denezhnoi sisteme Severskoi zemli”. *Bezlyudovskiy klad X v.: materialy i issledovaniia* (2014): 6–160. (*Arkheologia evraziiskikh stepei* 18). (in Russian).
- Kostomarov N. I. *Cherty narodnoi iuzhnorusskoi istorii. Istoricheskie proizvedeniia. Avtobiografiia*. Kiev, 1990. (in Russian).
- Krasilnikov K. I. “Etnoprotsessy v srede prabolgarskogo Stepnogo Podontsovia”. *Problemy na prablgarskata istoriia i kultura* 4–1 (2007): 77–90. (in Russian).
- Krasilnikov K. I. “Naselenie stepnogo Podontsovia v Khazarskoe vremia” *Divnogorskii arkheologicheskii sbornik: trudy muzeia-zapovednika “Divnogore”*: *Arkheologhiia* 1 (2009): 52–82. (in Russian).
- Kuznetsov V. A. “Alanskaia kultura Tsentralnogo Kavkaza i ee lokalnye varianty v V–XIII vv.”. *Sovetskaia arkheologhiia* 2 (1973): 60–74. (in Russian).
- Kuznetsov V. A. *Ocherki istorii alan*. Vladikavkaz, 1992. (in Russian).
- Kuchera M. P. *Sloviano-ruski horodyshcha VIII–XIII st. mizh Sanom i Siverskim Dontsem*. Kyiv, 1999. (in Ukrainian).
- Liubichev M. V. “Kontakty slavian Dnepro-Donskogo mezhdurechia i naseleniia severo-zapadnoi Khazarii v kontse VII – nachale VIII vv.”. *Drevnosti 1994*. Glav. red. V. I. Kadeeva. Kharkov, 1994. 87–100. (in Russian).
- Merpert N. Ya. *Verkhnee Saltovo. Saltovskaia kultura*. Dissertatsiia... kandidat istoricheskikh nauk. Moskva, 1950. (in Russian).
- Nasonov N. A. “*Ruskaia zemlia*” i obrazovanie territorii drevnerusskogo gosudarstva: *Istoriko-geograficheskoe issledovanie*. Moskva, 1951. (in Russian).

- Nikolaenko A. G. *Drevnosti zemli oskolskoi (Spisok i karta arkheologicheskikh pamiatnikov lesostepnogo Prioskolia)*. Volokonovka, 1990. (in Russian).
- Novoseltsev A. P. *Khazarskoe gosudarstvo i ego rol v istorii Vostochnoi Evropy i Kavkaza*. Moskva, 1990. (in Russian).
- Pletneva S. A. “O sviaziakh alano-bolgarskikh plemen Podonia so slavianami”. *Sovetskaia arkheologiiia* 1 (1962): 83–94. (in Russian).
- Pletneva S. A. *Ot kocheviy k gorodam*. Moskva, 1967. (in Russian).
- Pletneva S. A. “Khazarskie problemy v arkheologii”. *Sovetskaia arkheologiiia* 2 (1990): 77–91. (in Russian).
- Povest vremennykh let*. Vol. 1. Moskva–Leningrad, 1950. (in Russian).
- Prikhodniuk O. M. *Penkovskaia kultura (Kulturno-arkheologicheskii aspekt issledovaniia)*. Voronezh, 1998. (in Russian).
- Prykhodniuk O. M. *Stepove naselennia Ukrainy (druga polovyna I tys. n. e.)*. Kyiv–Chernivtci, 2001. (in Ukrainian).
- Prikhodniuk O. M. “Vostochnye slaviane i stepnoi mir v epokhu stanovleniia Khazarskogo kaganata”. *Khazarskii almanakh* 1 (2002): 125–130. (in Russian).
- Rybakov B. A. “K voprosu o roli Khazarskogo kaganata v istorii Rusi”. *Sovetskaia arkheologiiia* XVIII (1953): 128–150. (in Russian).
- Svystun G. Ye. *Fortyfikatsiia saltivskykh lisostepovykh horodyshch*. Dysertatsiia... kandydat istorychnykh nauk. Kyiv, 2019. (in Ukrainian).
- Skyba A. V. *Vzaiemovidnosyny kochovykiv i slovian Pivdenno-Skhidnoi Evropy u 6–7 st. (kulturno-politichniy aspekt)*. Avtoref. dys... kand. ist. nauk. Kyiv, 2006. (in Ukrainian).
- Solovev S. M. *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen* I (1–2). Moskva, 1988. (in Russian).
- Spitsyn A. A. “Istoriko-arkheologicheskie izyskaniia. Iskonnye obitateli Dona i Donsa”. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia* 1 (1909): 67–83. (in Russian).
- Sukhobokov O. V. *Slaviane Dneprovskogo Levoberezhia*. Kyiv, 1975. (in Russian).
- Sukhobokov O. V. *Dniprovske Lisostepove Livoberezhzhia u VIII–XIII st.* Kyiv, 1992. (in Ukrainian).
- Sukhobokov O. V. “Do vytokiv istorii rannikh kontaktiv tiurkskoho ta slovianskoho etnosiv na Livoberezhnii Ukraini”. *Skhidnyi svit* 1 (2003): 85–94. (in Ukrainian).
- Sukhobokov O. V. “Sovremennoe sostoianie izucheniia volyntsevskikh pamiatnikov (2008 g.)”. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy* 3 (2022): 85–111. (in Ukrainian).
- Tolochko O. P., Tolochko P. P. *Kyivska Rus*. Kyiv, 1998. (in Ukrainian).
- Tolochko P. P. *Kyivska Rus*. Kyiv, 1996. (in Ukrainian).
- Tolochko P. P. *Kochevye narody stepi i Kievskaia Rus*. Kyiv, 1999. (in Russian).

- Usmanov E. M. “Istoriia Khazarii v shkolnykh uchebnikakh Rossiiskoi Federatsii”. *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia* 3 (2013): 122–128. (in Russian).
- Flerov V. S. *Rannesrednevekove iurtoobraznye zhilishcha Vostochnoi Evropy*. Moskva, 1996. (in Russian).
- Chichurov I. S. *Vizantiiskie istoricheskie sochineniia*. Moskva, 1980. (in Russian).
- Shvetsov M. L. “Vzaimootnoshenie stepnogo i lesostepnogo naseleniia v epokhu rannego srednevekovia (na primere Podontsovia – Priazovia)”. *Arkheologicheskoe izuchenie Tsentralnoi Rossii. Tezisy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia V. P. Levenka, 13–16 noiabria 2006 goda*. Lipetsk, 2006. 275–278. (in Russian).
- Etnokulturnaia karta territorii Ukrainskoi SSR v I tys. n. e.* Otv. red. V. D. Baran. Kiev, 1985. (in Russian).

Стаття: надійшла до редакції 09.07.2023
прийнята до друку 01.09.2023

**SLAVS AND KHAZAR KAGANATE:
ASPECTS OF INTERACTION**

Volodymyr KOLODA

Hryhoriy Skovoroda National Pedagogical University of Kharkiv,

Department of history of Ukraine,

29, Alchevskykh Str., Kharkiv, Ukraine, 61002,

e-mail: koloda.v@gmail.com,

ORCID: 0000-0002-8614-2039

The work is dedicated to the analysis of the complex and multifaceted problem of the relationships between the Khazar Kaganate's population and the neighboring Slavic tribes of the Left-Bank Dnipro region and the forest-steppe area between Dnipro and Don rivers at the end of the 1st millenium.

The opinion about these relationships does not correspond to the archeological realia, as it was formed under the influence of the chronicle data and fixed in the science and public consciousness due to Russian and Soviet historiography. There were investigations in the last three decades on the Slavic and Saltiv sites, conducted in the upper reaches of the Siverskyi Donets, and also the earlier research on the Upper Don. They all deny the issue of the primordial and permanent conflict in the relationships between the Slavic world and the peoples that were part of the Khazar Kaganate. The modern status of the archeological sources allow to review the “conflict” opinion about these relationships, in the contact zone of the Siverskyi Donets river in particular. New artifacts and reconsideration of the old hypotheses and

approaches allow to talk about the positive complementary relationships between the Northerners and the tribes of the forest-steppe zone of Khazaria.

The evidences of ethnocultural and technologic interactions are traced in several aspects of the material culture: ceramic manufacture, housebuilding, fortification building and agriculture. New investigations and reconsideration of the long known data allow to show affirmative attitude to the multivectoral positive influence of the Saltiv population to the material production, culture, and also general socioeconomic status of the neighboring Slavic tribes. The reverse interaction process was the same, but not such strong. It was evident mostly in housebuilding of the Khazarian forest-steppe population. The abovementioned processes contributed to peaceful coexistence, and to the mixture of multiethnic population groups in separate settlements. It provides an opportunity to talk about the formation of the inherently syncretic population in the contact zone of the Slavs and polyethnic people of the Khazar Kaganate. This process finished in the middle of the 11th century due to growing threat from the Kumans on the territory of the Left-Bank Dnipro region and the area between Dnipro and Don rivers.

Keywords: Siverskyi Donets, Slavs, Khazar Kaganate, Romny culture, Saltiv culture, interethnic contacts, ethnocultural processes.